

MEMLÛKLERDE MATEM GELENEĞİ THE TRADITION OF MOURNING IN THE MAMLUKS

Tülay YÜREKLİ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 02.02.2022

Kabul: 28.03.2022

Article Info

Received: Feb, 02, 2022

Accepted: Mar, 28, 2022

Öz

Eski Türkler matem merasimlerinde yüz çizme, saç kesme, dövünme, ölüyü atı ve diğer şahsi eşyalarıyla gömme, yoğ denilen ölü aşı verme gibi bir takım ritüelleri yerine getirmiştir. Bunların büyük bir kısmı İslâm'ın kabulünden sonra devam etmiştir. Türklerin yerleştiği Türkistan'dan Mısır'a kadar uzanan coğrafyada bu âdetlerin örneklerini bulmak mümkündür. Memlûkler tabut asma, ölünün mumyalanması, baş açma, başa toprak atma, saç kesme, ağıt, dövünme, ölünün mezarına şahsi eşyalarının bırakılması ve yüz çizme geleneklerini takip etmiş, acının seviyesini yükseltmek için ağıtçılardan, esir kadınlardan ve cariyelerden istifade etmiştir. Yine söz konusu dönemde, Atalar kültürünün bir uzantısı olup süreç içinde İslâmî bir kimlik kazanan kabir ziyareti ve ölünün ruhu için sofraya kurma gelenekleri sürdürülmüştür. Türklerde matem rengi hanedandan hanedana farklılık arz etmiştir. Memlûkler matem rengi olarak beyaz benimsemiştir.

Biz bu çalışmada Memlûklerde ölüm, defin ve mateme dair pratikleri ve inanışları tespit ederek bunlara yüklenen anlamları diğer Türk-İslâm hanedanlıklarında konuyla ilgili yürürlükte olan geleneklerden örnekler vererek bir bütünlük içinde değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Selçuklu, Eyyübi, Matem, Ölüm, Defin.

Abstract

The Old Turks engaged in certain funerary practices such as face laceration, cutting off hair, ritual lamentation, burying the deceased with his horse and other personal belongings, horse sacrifice and providing a yog meal during funeral ceremonies. These rituals continued after Islamization to the extent that the new religion allowed. Examples of these customs may be found during the Middle Ages in lands ranging from Turkistan to Egypt. The Mamluks followed traditions including hanging coffins, not allowing the corpse to be brought into the city, embalming the dead, hair cutting, keening, face slashing, leaving the deceased's personal belongings at grave. Also they used mourners, captive women and female slaves to enhance the

* Adnan Menderes Ün Fen Edeb Fak, Tarih Bölümü, tulayyurekli@yahoo.com, Orcid: 0000-0002-5529-7388, Aydın, Türkiye.

level of grief. The Mamluks furthermore maintained the custom of visiting graves and setting a table for the dead, which is an extension of the ancestor cult and was a way of venerating the dead. In mediaeval times the colour of mourning differed from dynasty to dynasty, the Mamluks wearing white as the colour of mourning.

In this study, we have addressed the practices and beliefs relating to death, burial and mourning in the Mamluk period, while giving examples of the customs found in other Turco-Islamic dynasties.

Keywords: *Mamluks, Seljukids, Ayyubids, Mourning, Death.*

Giriş

Eski Türkler hayatın ölümden sonra devam ettiğine inanırlar, atalar kültürünün bir gereği olarak ölüye saygı duyarlar ve ölenin ardından yas tutarlardı. İslâm'ın kabulünden sonra bu kural değişmemiş, Müslüman Türkler için yas tutmak ve kurallarına uygun yas töreni düzenlemek eski Türklerde olduğu gibi bir görev olarak telakki edilmiştir. Nitekim, Musul Arap emiri Kureyş Oğuzların Türkiye'ye ilk akınları sırasında öldürdüğü Türkmenlerin başlarını Bağdat'a halifeye gönderince halifenin Türk askerleri soydaşları için matem tutmuş ve başlarını defnetmiştir.¹ Melikşah da amcası Kavurd'u kardeşi Sultan Alp Arslan'ın yasını tutmak yerine eğlendiği için huzurunda sert bir dille eleştirmiştir.² Eyyübilerden en-Nâsır Selahaddin Yusuf,³ Kerek ve Dımaşk hâkimi en-Nâsır Davud (Ö.656/1258)'un mateminde akrabalarının renkli elbiseler giyindiklerini görünce bunu mevtaya saygısızlık saymış ve çok kızmıştır.⁴

Eski Türklerin ölümlerini ululamak amacıyla büyük yoğ merasimleri düzenledikleri ve bu merasimlerde kesici aletlerle yüz çizme, saç kesme, atların kuyruklarının kesilmesi, ölüyle birlikte eşyalarının gömülmesi, ağıt yakma gibi usul ve kaideleri uyguladıkları, yoğ aşısı denilen ölü yemeği pişirdikleri ve defin sonrasında belirli aralıklarla mezar ziyaretinde buldukları bilinmektedir.⁵ İslâm'ın kabulünden sonra bu usullerin bir kısmı unutulmuş, bir kısmı zaman içinde İslâmî geleneklerle kaynaşmış, bir kısmı da olduğu gibi kalmıştır. Bu âdetlerin tamamını Memlûklerde görmek

¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm medeniyeti*, İstanbul 2009, s. 120.

² Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s. 189.

³ Ebu'l-Muzaffer el-Melikü'n-Nâsır Salâhuddin Yusuf b. el-Meliki'l-Azîz Muhammed b. el-Meliki'z-Zâhir Gâzi (ö. 658/1260)

⁴ Yûnînî, *Zeylu mirâti'z-zemân*, I, Haydarabad 1954, s. 176.

⁵ Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito* 40, 244-268; İbrahim Onay, "İslâmiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 7, s. 231-244.

mümkündür. Memlûkler döneminde ölüme ilişkin gelenekleri alt başlıklar halinde ele alabiliriz.

Mumyalama (Tahnît ve Tasfir) ve Tabut Asma

Eyyûbilerde ve Memlûklerde birkaç sultanın bedeni mumyalanmış ve akabinde kefenlenip tabut içinde bir mekâna asılı bırakılmıştır. Eyyûbilerde bu iki işleme dair elimizde bir örnek mevcuttur. Makrîzî, Necmeddin Eyyûb'un 15 Şaban 647 (23 Kasım 1249) tarihinde Mansûra'da öldüğünü, bedeninin tabiplerden biri tarafından yıkanıp *ilaçlandıktan* sonra bir tabut içinde Ravda Adası'na nakledildiğini ve aynı yılın Ramazan ayının sonlarına doğru defnedildiğini söylemektedir.⁶ İbn Tağrıberdî Makrîzî'ye ek olarak bu tabutun Ravda'da *zincirlerle asıldığını* ve Kahire'de Sultan tarafından yaptırılan medresenin yanında defnedilinceye kadar bu vaziyette kaldığını kaydetmektedir.⁷ Necmeddin Eyyûb'un bedeninin ilaçlandığına ilişkin kayıt şüphesiz mumyalama işlemine işaret etmektedir. Öteki türlü, bedeninin defin için bir buçuk ay dayanması mümkün değildir. Aynı uygulamaları el-Melikü'z-Zâhir Baybars el-Bundukdârî'nin cenaze işlemlerinde de görüyoruz. Baybars'ın bedeni yıkanıp *mumyalandıktan* sonra kefenlenmiş ve defnedileceği yere karar verilinceye kadar bir *tabut içinde Dımaşk Kalesi'nde Bahriyelilerden birinin evinde asılı* kalmıştır. Baybars'ın bedeninin ne kadar bekletildiğine ilişkin kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. Kaynaklar yalnızca, es-Saîd Berke'nin cenazeyi şehir içinde bir yere gömdürmek istediğini ve bu nedenle Âdiliyye Medresesi taraflarında yer alan Dâru'l-akîkî'yi satın alıp bir ay içinde Şafii ve Hanefî medresesine çevirdiğini ve de babasını buraya defnettirdiğini kaydetmektedir.⁸ Memlûk sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un bedeni de mumyalanmıştır. Sultanın mumyalanma işi babası Kalavun'un yaptırdığı hastanede yapılmıştır. Kaynaklar Sultan'ın naaşının Kale'den nasıl çıkarıldığı ve hangi güzergâhtan geçirilerek hastaneye ulaştırıldığı hakkında da bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre önce Beyne'l-kasreyn'deki⁹ bütün insanlar tasfiye edilmiş, ardından Sultan'ın naaşı bir

⁶ Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mulûk, I, Tahkik. Muhammed Abdulkadir 'Ata, Beyrut 1997, s. 441.*

⁷ İbn Tağrıberdî *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, VI, Kahire 1938, s. 333.

⁸ İbn Şeddâd, *Siretu'z-Zâhir Baybars, Baybars Tarihi*, Çev. Şerafüddin Yaltkaya, Ankara 2000, s. 113; Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 110; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 176.

⁹ Fâtîmiler zamanında Beyne'l-kasreyn geniş bir boşluk olup yaklaşık 10 bin asker burada dururdu. Eyyûbiler döneminde burası değersiz bir çarşı halini almış fakat zaman içinde hatırı sayılır bir yere dönüşmüştür. Memlûkler döneminde Beyne'l-kasreyn büyük gelişme gösterdi ve Kahire'nin en nezih, en bayındır sokaklarından biri haline geldi. Pek çok gösterişli yapı buradaydı. Dükkanlarında türlü türlü yiyecekler, etler, tatlılar ve diğer şeyler satılırdı. Sokağı pek çok kandil aydınlatır, insanlar siyer, haber ve şiirler okur, pek çok eğlence ve oyun oynanır,

mahfe içerisinde surun arkasından çıkarılıp Bâbu'n-nasr tarafından el-Mansûriyye Medresesi'ne götürülmüş ve buradaki bimaristanda yıkanıp *mumyalandıktan* sonra kefenlenerek babası Kalavun'un üzerine defnedilmiştir.¹⁰ Türkiye Selçuklu sultan ve vezirlerinin naaşları da mumyalı olarak gömülmüştür ki bunun İslâmiyet'le bağlantısı yoktur.¹¹ Tabut asma geleneği Türkiye'de Beyliklerde de mevcuttur. Nitekim İbn Battûta, Saruhan Bey'in oğlunun cenaze merasimi hazırlıkları hakkında: "*Çocuğun cesedi yıkanıp hazırlanmış, kalaylı, demir kaplı tahta bir tabut içine konmuş ve cesetten çıkan kokunun kaybolması için çatısı açık bir kubbeye asılmıştı. Bir süre sonra çatı örülecek, tabut yere indirilecek, üstüne de ölünün elbiseleri örtülecekti ve pek çok hükümdar için böyle yapıldığını daha önce görmüştüm ben*"¹²demektedir.

Necmeddin Eyyûb ve Baybars'ın tabut asma işi için mekân seçimi ve mekânda yapılan işlemler Saruhanlı örneğiyle muhtemelen aynı idi. Aykut, tabut asma uygulamasına dikkat çekmiş ve sebebini Roux'un verdiği bilgilere göre izah etmeye çalışmıştır.¹³ Roux'a göre Eski Türkler ruhun kemikte olduğuna inandığı için törelere uygun cenaze merasimi yapıncaya kadar kemikleri çürüyebilir etten kurtarmak veya ölüyü göğe yaklaştırmak amacıyla bu yola başvuruyordu.¹⁴ İbn Battûta tabut asma uygulamasının farklı bir türüne Fars Atabeği Afrasyab'ın oğlunun cenaze alayında şahit olmuştur. Bu törende oğlanın tabutu portakal, limon ve diğer narenciye ağaçları arasında taşıyor, ağaç gövdeleri hizmetkârların ellerinde ilerliyor, cenazenin ön tarafında uzun kargıların ucunda meşaleler, arkadan da şamdanlar sıra halinde taşıyordu.¹⁵ Evliya Çelebi de Kafkasya seyahati sırasında Çerkezler ve Abhazlar arasında tabut asma yöntemine rastlamıştır. Bunlar beyleri öldüğünde cesedini, baş tarafına delik açtıkları bir sandukanın içine koyup ağaca asıyor ve arıların sanduka içinde bal yapmalarına izin veriyordu.¹⁶ Fakat Kafkasya'dan getirilen Abhaz ve Çerkes memlûklerin bu geleneği Memlûk ülkesine taşıdıklarına ilişkin elimizde bir bilgi yoktur.

sokağın güzelliğinden ötürü ayanlar ve seçkinler gece gezintiye çıkardı. Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıya' ve'l-âşâr*, III, Beyrut 1998, s. 53-54.

¹⁰ Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 319; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, IX, s. 165.

¹¹ Turan, *a.g.e.*, s. 353.

¹² İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzâr fî Garâibil Emsâr, İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 426.

¹³ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 455.

¹⁴ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 220.

¹⁵ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 278.

¹⁶ Nur Kartalcı Polat, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kafkaslar*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 23, 63.

Ölünün Şehre Doğrudan Sokulmaması

Türklerde ölünün şehir kapılarından geçirilerek şehre sokulması uğursuzluk sayılmıştır. Musul hâkimi Atabeg Zengi'nin babası Aksungur'un naaşı Halep'teki Karanbiya'dan şehir suru dâhilindeki Züccacın Medresesi'ne nakledilirken, *ölünün şehre sokulması uğursuz sayıldığından*, Halep kapılarının hiç birinden içeri sokulmadan surların üzerine çıkarılıp aşağı sarkıtılmak suretiyle şehre taşınmıştır.¹⁷ Baybars'ın Harezimli Berke Han (Ö.645/1247-1248)'ın kızı olan karısı da oğlu el-Melikü's-Saîd Berke'nin tabutunu *gece surdan sarkıtarak şehre sokturmuştur*.¹⁸ Baybars'ın tabutu da Ablak Sarayı'ndan geceleyin alınmış ve *sur üzerinden çıkarılarak Dımaşk Kalesi'ne taşınmıştır*.¹⁹ Bu inancın kökü muhakkak eski Türk inanç siteminde yatmakla birlikte buna tam bir açıklama getiremiyoruz. Bize göre bu anlayışın temelinde muhtemelen eşik inancı yatmaktadır. Eski Türklerle göre eşik, yer ve ruhlar âlemini birbirinden ayıran bir sınır mahiyetinde olup iyeler tarafından korunmaktadır.²⁰ Ölünün doğrudan şehir kapılarından içeri alınmamasının nedeni, şehir kapılarının iki dünya arasında sınır yani eşik kabul edilmesi ve bu sınır ölü tarafından aşılırsa iyelerin rahatsız edileceği ve dolayısıyla bunun bela getireceği düşüncesiyle bağlantılı olabilir.

Kabir Örtüsü ve Sadaka Verme

Türkler mezarlığa “tünerik”,²¹“tublu”,²² tabuta da “ükek”,²³ ve “kabırcak”,²⁴ diyordu. Türklerde âdet gereği han ya da beylerin mezarı üstüne serilmesi için ipekli kumaşlar gönderiliyordu ki bu örtüye “eşük” veya “örtük” deniyor ve bu kumaşlar sonra parçalanarak yoksullara dağıtılıyordu.²⁵ Örtü gönderme geleneği defin merasiminin mühim bir parçası idi. Zira Sıbt, Melikşah'ın isyan etmiş ve yakalanmış olan amcası Kavurd'a Sultan Alp Arslan adına taziye düzenlemediği ve kabrine örtü göndermediği için kızdığını naklediyor.²⁶ Emir Timur'un da kabrine kumaşlar serilmiş, silahı ve diğer eşyaları asılmıştır.²⁷

¹⁷ Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adım Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1982, s. 69.

¹⁸ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, L, Tahkik: Omer Abdusselam Tedmuri, Beyrut 1999, s. 56.

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, Tahkik. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Cize 1998, s. 531.

²⁰ Dilek Türkyılmaz, “Eşik Altı Boş Değildir: “Eşik” Kavramının Türk Düşüncesine Yansımaları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/12 (Haziran 2019), s. 155.

²¹ Kaşgarlı, *Divanü Lügati't-Türk*, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 1985, s. 488.

²² Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 430.

²³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 78.

²⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 501.

²⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 72, 103.

²⁶ Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s. 189.

²⁷ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XIII, s. 162.

Kabre kumaş serme hariç Timur'un defnindeki bu âdetler aşağıda değineceğimiz gibi Necmeddin Eyyûb'un defni sırasında Bahriyeli memlûkleri tarafından yerine getirilmiştir. Sehâvî, el-Müeyyed Ahmed b. el-Eşref İnal'ın kızı olan emir Deveddâr Yeşbek'in karısının ölümüne dair verdiği bilgiler arasında hatunun tabutunun kırmızı bir mahmel üzerinde, alt tarafı yeşil ve timsah motifleriyle süslü, üst tarafı kırmızı renkli ve zerkeşli bir başhâneyle (cibinlik) örtülü taşındığını²⁸ kaydetmektedir. Bu örtünün kabre örtülüp örtülmediğini bilmiyoruz fakat Sehâvî'nin bu kaydı ve Necmeddin Eyyûb ile Timur'un yas törenlerindeki uygulamaların benzerliği, Memlûklerde de kabre örtü serme geleneğine uyulmuş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Müslüman Türk devlet adamları mevtanın ruhu için matem vakitlerinde sadakalar dağıtmıştır. Eflâki, Bahaeddin Veled'in yası sebebiyle kırk gün kalenin Cuma Mescidi'nde hatimler indirilip halka sofralar verildiğini ve fakirlere adaklar adandığını söylemektedir.²⁹ Bu gelenek Memlûkler tarafından da uygulanmıştır. Şeceretüddür ölen kocası Necmeddin Eyyûb için büyük miktarlarda sadaka vermiştir.³⁰ Sultan el-Eşref Halil de babası Kalavun toprağa verildiği sırada ruhu için altın ve gümüşten pek çok mal bağışlamıştır.³¹ Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un oğlu Enük'ün annesi de Enük'ü defnettikten sonra oğlunun giysilerini satarak parasını fakirlere vermiştir.³²

Ölü Yemeği ve Kabir Ziyaretleri

Memlûk hükümdarları ve aile bireyleri, vefat etmiş aile üyeleri, önemli emirleri ve devlet erbabı için yas merasimlerinde ve ölüm yıl dönümlerinde yemekler vermiştir. Es-Saîd Berke Han, babası Baybars (Ö.17 Muharrem 676/20 Haziran 1277)'in ilk ölüm yıl dönümünde her gün bir yerde olmak üzere tam on bir gün süren bir merasim düzenlemiştir. Bu merasimde hükümdar çadırları kurulmuş ve bu çadırlarda havas ve avam toplanarak birlikte yemek yemiştir.³³ Makrîzî bu merasim hakkında şunları söylemektedir:

²⁸ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, XII, Beyrut trhsz, s. 162.

²⁹ Ahmet Eflâki, *Menâkibu'l-arifin, Âriflerin Menkibeleri*, I, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973, s. 125.

³⁰ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 23.

³¹ Aynî, *Ikdu'l-cumân fi târihi ehli'z-zamân*, III, (Asr-ı Memlûk) Tahkik. Muhammed Muhammed Emin, Kahire 2010, s. 51; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVII, s. 632.

³² Makrîzî, *a.g.e.*, III, s. 295.

³³ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 115-116.

“17 Muharremde el-Melikü’z-Zâhir’in öldüğü yıl tamamlanınca Mısır Karâfesi’nden³⁴ sayılan Endülüs’de matem yapıldı ve orada çadırlarda kâriler ve fâkihler için sofralar verildi, zaviye ehline yemekler dağıtıldı ve farklı tabakalardan pek çok insan orada toplandığı için muazzam çardaklar kuruldu. Bir başka toplanmada Tolunoğlu, ez-Zâhiri ve el-Hâkî Camiilerinde, ez-Zâhiriyye ve es-Sâlihiyye Medreselerinde, el-Kemâliyye Hadis Evi’nde ve es-Sâlihiyye Saîd es-Sueda Habgâhı’nda yapıldı ve pek çok hayır sahibi tarafından nekârize³⁵ ve fakirler için bir sofraya kuruldu”.³⁶

Es-Saîd Berke Han dayısı Emir Bedreddin Muhammed b. Berke Han için de yas merasimi düzenlemiş, muhteşem tatlılar ve yemeklerden oluşan büyük bir sofraya kurdu, gelen herkes bu sofradan yemiştir.³⁷ Enûk (Ö.21 Rebiülahir 741/14 Ekim 1340)’ün annesi de oğlunun kabrinde kâriler için gösterişli yemekler vermiş idi.³⁸ Sultan Berkûk ise emirleri Emir-i ahur Tanı Beg el-Yahyavî (Ö.Rebiülahir 800/Aralık-Ocak 1397/1398)³⁹ ve Kolumtay ed-Deveddâr (Ö.13 Cemazeyilevvel 800/1 Şubat 1398)⁴⁰ için yemekler vermiştir. Sultan ayrıca, bu iki emirin cenaze namazlarına ve defin merasimlerine katılmış, kabirlerinde kâriler tertip ettirmiştir. Sultan vefat edince bu kez, onun kabrinde kurulan çadırlarda günlerce kuran okunmuş, muhteşem sofralar kurulmuş ve devlet erbabı günlerce Sultan’ın kabrine gelip gitmiştir.⁴¹

³⁴ Kahire’de evliyaların, sahabenin ve âlimlerin kabirlerinin ve diğer yapıların bulunduğu yer. Memlûk döneminde Karâfe, Karâfetu’l-kubra ve Karâfetu’s-sugra olarak bilinir. Karâfetu’l-kubra, el-Feth Mescidi ile Memlûk döneminde Kîmânu’t-turab olarak bilinen Megâfir Sokağı arasında olup Evliya Camii de burada idi. El-Kâmil Muhammed b. el-Âdil Eyyûb, 608 (1211-1212) yılında vefat eden oğlunu buradaki Muhammed b. İdris el-Şafîi’nin mezarının yakınına defnetmiş, Birketü’l-havş’dan buraya su getirmiş ve sonra halk yapılarını Karâfetu’l-kubra’dan Şafîi’nin türbesine doğru taşımış, mezarlar yapmış ve burası Karâfetu’s-sugra olarak bilinmeye başlamıştır. Karâfetu’s-sugra’da zamanla yapılar artınca özelliğini kaybetmiş fakat Kalatu’l-cebel tarafındaki kısmı 700 (1300/1301) senesinde yenilenmiş ve Bâbu’l-karafe askerlerin ve emirlerin yarışmalar düzenledikleri bir alan olmuştur. En-Nâsır Muhammed b. Kalavun’un emirleri buradaki türbeleri yenilemiş ve burası sokaklar, çarşılar, hamamlar, değirmenler ve diğer yapılarla dolmuştur. Makrîzî, *el-Hutât*, IV, s. 331.

³⁵ Nekârize: Tekrûrlular. Müslüman müellifler Sudan’a Tekrûr adını verse de Tekrûr dar anlamda Senegal vadisi ve yakın çevresini ifade eder. Hatice Uğur, “Tekrûr”, *TDVİA*, C.40, s. 387.

³⁶ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 113.

³⁷ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 273-274.

³⁸ Makrîzî, *a.g.e.*, III, s. 295.

³⁹ Makrîzî, *a.g.e.*, V, s. 422; İbn İyâs, *Bedâi’z-zuhûr fî veâkîi’d-duhûr*, I/II, Tahkik. Muhammed Mustafa, Kahire 1982, s. 495.

⁴⁰ Makrîzî, *a.g.e.*, V, s. 423.

⁴¹ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XII, s. 104-105.

Eski Türkler ölünün hatırasını diri tutmak ve ruhuna saygı sunmak amacıyla belirli zamanlarda toplu mezar ziyaretinde bulunurlar ve ölüleri için kurbanlar sunarlardı. Müslüman Türkler bu geleneği İslâmî gelenekle bağdaştırmış ve buldukları her fırsatta atalarının kabirlerini ziyaret etmiştir. Örneğin, Sultan Alp Arslan Maverâünnehir'e sefere çıktığında yolunu Cend'e çevirip Selçuk Bey'in mezarını ziyaret ve imar etmiştir.⁴² Sultan Melikşah da Antakya'nın fethi sonrası Antakya'da denizden aldığı kumları babası Alp Arslan'ın kabrine saçarak zaferini müjdelemiştir.⁴³

Memlûk hükümdarlarının ve aile üyelerinin kabirleri, aile bireyleri, halk, memlûkler, hadimler, devlet erbabı ve kimi zaman da elçiler tarafından çeşitli sebeplerle ziyaret edilmiştir. Memlûk sultanları arasında kabri en çok ziyaret edilenlerden biri Kutuz olmuştur. İbn Tağrıberdî bu hususta, Kutuz'un kabrinin her gün birçok kişi tarafından ziyaret edildiğini fakat ez-Zâhir Baybars'ın buna dayanmadığını ve izini silmek için kabrini kimsenin bilmediği bir yere naklettirdiğini söylemektedir. Meşhur tarihçi Yûnînî, Kutuz'un kabrine nakilden önce uğrayanlar arasındadır.⁴⁴ Memlûk hükümdarları babalarının kabir ziyaretine özen göstermiştir. Sultan el-Eşref Halîl b. Kalavun Akka'yı aldıktan sonra Kahire'ye girince Kale'ye çıkmadan önce babasının kabrine uğramıştır.⁴⁵ Sultan bu ziyaretinde muhtemelen büyük zaferini tıpkı Melikşah gibi babasına müjdelemiş olmalıdır. Sultan en-Nâsır Ferec babası Berkûk'un kabrine sık sık uğramıştır. Sultan bu ziyaretlerinden birini sultan olduktan sonra Kalatu'l-cebel'den ilk çıkışında emirleriyle birlikte gerçekleştirmiştir.⁴⁶ Sultan en çok, Şam diyarına düzenleyeceği yedinci seferin hemen öncesinde babasının kabrine uğramıştır. Kaynaklar bu konuda Sultan'ın sefer hazırlıkları için Kahire'nin dışındaki Ridaniyye'de kurduğu otağına indiğini ve buradan Bâbu'n-nasr'daki babasının türbesinde kendisi için yaptırdığı türbeye gidip geldiğini, günlerce orada kaldığını ve âdeti üzere orada kurbanlar kestirdiğini söylemektedir.⁴⁷ Ferec dedesinin mezarını da ziyaret etmiştir.⁴⁸ Es-Sâlih Muhammed b. Tatar (Ö. 22 Cemazeyilahir 833/18 Mart 1430) babasının mezarına sıkça gitmiştir. Zira İbn İyâs onun Rebiülahir 825 (Mart-Nisan 1422) tarihinde Kaatu'l-berberiyeye'de hapsedildiğini ancak her Cuma babasının kabrini ziyarete izin verildiğini

⁴² Turan, *a.g.e.*, s. 69.

⁴³ Turan, *a.g.e.*, s. 205.

⁴⁴ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 86- 87.

⁴⁵ İbn İyâs, *a.g.e.*, I/I, s. 368; Aynî, *a.g.e.*, IV, s. 254.

⁴⁶ Makrîzî, *a.g.e.*, VI, s. 5; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XII, s. 180; İbn İyâs, *a.g.e.*, I/II, s. 553.

⁴⁷ Makrîzî, *a.g.e.*, VI, s. 306; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XIII, s. 135-136. İbn Tağrıberdî, medresenin adını et-Tîn olarak vermektedir.

⁴⁸ İbn İyâs, *a.g.e.*, I/II, s. 785.

kaydetmektedir.⁴⁹ Muhammed b. Tatar hasmı Eşref Barsbay'ın karısının da kabri başında dua etmiştir. Nitekim İbn Tağrıbirdî onun tahttan indirilince Sudon Fakih'in kızı olan annesinin yanında yıllarca kaldığını, yıllar sonra en-Nâsırî Muhammed b. el-Eşref Barsbay'la birlikte ata binip Kahire'ye inmeye başladığını ve bu esnada bir keresinde en-Nâsır Muhammed'in annesinin matemî için Eşrefiyye Medresesi'nde birlikte oturduklarını kaydetmektedir.⁵⁰ El-Eşref Barsbay ve eşi Çolpan'ın türbeleri ise oğulları el-Aziz Yusuf b. el-Eşref Barsbay'ın tahtan indirilip sugur el-İskenderiye'deki hapishaneye gönderilişi nedeniyle cariyeleri tarafından ziyaret edilmiş ve bu cariyeler üzüntülerinden orada *tıpkı el-Eşref Barsbay'ın öldüğü gün gibi matem icra etmişlerdir*.⁵¹ Sultan Kayıtbay, evliyalarm ve âlimlerin kabir ziyaretine ehemmiyet vermiştir. Karafe'ye birkaç kez gitmiş ve buradaki İmam Şafii ve İmam Leys'in türbelerine uğramıştır.⁵² Sultan bu ziyaretlerinden birini Hac dönüşünün hemen akabinde yapmıştır.⁵³ Sultan, Sultan Berkûk'un türbesine de gelip gitmiştir. O, bir ziyareti esnasında türbenin durumunu tetkik etmiş ve buradaki sufilerin işleriyle ilgilenmesi için birini görevlendirmiştir.⁵⁴ Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay sultan olduktan sonra Kalatu'l-cebel'den ilk çıkışında Karafe'ye,⁵⁵ ilk Mevlid kutlamasında da babasının kabrine gitmiştir.⁵⁶ Sultan Can Bolat ise efendisi Kayıtbay'ın türbesine uğramış ve akabinde onun Birketü'l-fil denilen yerdeki evine gidip eşiyle görüşmüştür.⁵⁷

Kimi Memlûk sultanlarının mezarları elçiler tarafından da ziyaret edilmiştir. Kalavun'un mezarı bunlardan biridir. Makrîzî, İlhanlı Musa ve Ali Padişah'ın elçilerinin Memlûk sultanıyla görüşükten sonra din büyüklerinin ve Kalavun'un türbesini ziyaret ettiklerinden (Şevval 736/Mayıs 1336) bahsetmektedir.⁵⁸

⁴⁹ İbn İyâs *a.g.e.*, II, s. 79-80.

⁵⁰ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XIV, s. 233.

⁵¹ Makrîzî, *a.g.e.*, VII, s. 434; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XV, s. 333.

⁵² İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 10, 11. Daha sonra bu iki zatın türbeleri ve diğer pek çok türbe memlûkler tarafından çıkarılan kargaşada Zilkade 902 (Temmuz 1497) tarihinde talan edilmiştir. İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 365.

⁵³ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 164.

⁵⁴ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 225.

⁵⁵ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 336-337.

⁵⁶ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 340.

⁵⁷ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 443.

⁵⁸ Makrîzî, *a.g.e.*, III, s. 201.

Matemin Rengi

Türklerde matem rengi, siyah, beyaz, mavi ve mordur. Dede Korkut'da matem rengi gök rengi ve siyah olarak geçmektedir.⁵⁹ Firdevsi, Kiyumers'in oğlunun ölümü sebebiyle giyinen matem elbiselerinin mavi ve siyah olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Gaznelilerde matem rengi beyazdı. Beyhakî, Gazneli Sultan Mahmut 1030 yılında ölünce oğlunun vezirleri ile birlikte baştanbaşa beyaz giyindiklerini kaydetmektedir.⁶¹ Moğollarda matem rengi mavidir. Cuveynî'nin tabiatın canlanmasını anlatırken "*Yasemin, matem elbisesi olarak maviyi seçiyor ve gök renkliyim diye yalan söylüyordu*"⁶² şeklindeki tasviri bu rengin Moğollar arasında matem rengi olarak bilindiğini ifade etmektedir. Akkoyunlularda matem rengi gök rengi⁶³ ve siyahtı.⁶⁴ Karakoyunlularda da muhakkak matem rengi aynı renklerde. Timurlu hanedanlığında ise matem rengi mavi,⁶⁵ siyah ve mordu. Hasan-ı Rumlu, Şahruh'un oğlu Baysungur'un ölümüne aşırı üzüldüğünü ve şehzade toprağa verileceği vakit emirlerin, vezirlerin, seyyitlerin ve halkın mor ve siyah giyindiklerini söylemektedir.⁶⁶

Türkiye'de matem rengi mavi, siyah ve beyazdı. Mevlana'nın "*rüyada kırmızı elbise giymek yahut kırmızı görmek dirlik ve sevinmeğe; yeşillik zühte, beyazlık takvaya, mavi ve siyah matem ve gama delalet eder*"⁶⁷ şeklindeki yorumu bunu açıkça izah etmektedir. Fakat Selçuklu sultanları matem rengi olarak beyazı benimsemiştir. Gıyaseddin Keyhüsrev babası I. Alaaddin Keykubad için yas töresine uyarak beyaz atlas giyiniş, tahta çıkmış, bütün emirler ve askerler de elbiselerinin üstüne beyaz örtüler çekmiştir.⁶⁸ Eratnalılarda matem münasebetiyle devlet erkânı beyaz, taziye gelenler ise siyah giyinmiştir.⁶⁹ Abbasi halifeleri de beyazı matem rengi olarak kullanmıştır.⁷⁰ Eyyübilerde matem rengi mavi, beyaz ve siyahtır. El-

⁵⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1971, s. 71; Eşref Buharalı, "Türklerde Matem Alâmetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 65 (1990), s. 149,152.

⁶⁰ Firdevsi, *Şehnâme* I, Çev. Necati Lugal ve Kenan Akyüz, Ankara 1994, s. 27.

⁶¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, Çev. Necati Lugal, Ankara 2019, s. 14; Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 68.

⁶² Cuveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 157.

⁶³ Buharalı, *a.g.m.*, s. 158.

⁶⁴ Ebû Bekir Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 361-362.

⁶⁵ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s.329-330

⁶⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 205-206.

⁶⁷ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 299.

⁶⁸ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-'Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-'Ala'iyye*, II, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 22.

⁶⁹ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezmu Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 379.

⁷⁰ Zehebî, *a.g.e.*, XLI, s.180.

Melikü'l-Mansûr⁷¹ eği el-Melikü'l-Âdil'in kızı Melike Hatun için Hama'da el-Mansûriyye Medresesi'nde düzenlenen matem merasimine mavi başlıklı ve mavi renkli matem elbisesiyle katılmıştır.⁷² Hızır olarak tanınan Halep sahibi el-Melikü'z-Zâhir'in⁷³ cenazesinde ise oğulları el-Melikü'l-Azîz ve el-Melikü's-Sâlih siyah kıyafetler giymiştir.⁷⁴ Memlûklerde matem rengi beyazdır. Es-Saîd Berke Han'ın ölüm (11 Zilkade 678/14 Mart 1280) haberi Kahire'ye ulaşınca sultan Kalavun, Kalatu'l-cebel'deki Eyvan'da düzenlediği yas merasiminde beyazlar içinde oturmuştur.⁷⁵ Memlûklerde matem merasiminin bir parçası olan cariyeler de giysilerini kömürle siyaha boyamıştır.

Baş Açma, Başa Toprak Atma, Saç Kesme, Üst Baş Yırtma, Yüz Yırtma ve Diğerleri

Türklerde matem merasimlerinde baş açmak⁷⁶, başa toprak atmak, elbiseleri ters giymek, elbise yırtmak, saç yolmak veya kesmek, kemer

⁷¹ El-Melikü'l Mansur Nasıreddin Muhammed İbn el-Melikül Muzaffer Takıyuddin Omer b. Şahan Şah b. Eyyüb.

⁷² İbn Vâsil, *Muferricu'l-kurûb fi ahbâri Beni Eyyüb, IV*, Tahkik: Hasaneyn Muhammed Rebi, Kahire 1972, s. 7, 65.

⁷³ Ebu'l-Feth Ebû Mansûr Gıyâsuddîn el-Melikü'z-Zâhir Gâzî b. Salâhiddîn Yûsuf b. Eyyüb (ö. 613/1216).

⁷⁴ İbn Vâsil, *a.g.e.*, III, s. 241-242.

⁷⁵ Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 126.

⁷⁶ Türkler farklı sebeplerle başını açmaktaydı. Dede Korkut'ta "*Burla Hatun ağlayarak şurdan geçti. Kırk yiğit ile oğlun Uruz başı açık yalın ayak kâfirlerin yanınca esir gitti*" ifadesinden de anlaşılacağı gibi başlık çıkartmak ve yalın ayak yürümek Oğuz beyleri için tahkir edici, acıklı bir hadise olup beyliği, saygınlığı kaybetmek anlamına gelmekteydi. Ergin, *a.g.e.*, s. 38. Türklerde baş açmak, başlık çıkartmak aynı zamanda saygının ve tabiyetin bir tezahürü idi. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul 2014, s. 395 vd. Eski Bulgar Türklerinde hükümdar çarşıdan geçtiğinde herkes ayağa kalkar kalpaklarını çıkartıp koltuğunun altına koyar, hükümdar geçtikten sonra tekrar başına koyardı. Yine hükümdar huzuruna giren herkes kalpağını çıkartır, huzurdan ayrılıncaya kadar kalpağını koltuğunun altından çıkarmazdı. İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul 2010, s. 30. Kavurt başarısız isyan girişiminden sonra, Melikşah'ın huzuruna götürülürken külahı çıkartılmıştır. Sevim, *a.g.e.*, s. 191. Selçuklu Meliki Tutuş'a karşı mücadeleyi kaybeden Aksungur, Tutuş'un huzuruna başı açık elleri arkasından bağlı çıkarılmıştır. Sevim, *a.g.e.*, s. 191. Sibî'nin aktardığı bir rivayete göre Alp Arslan, İmparator Diogenes'e saçını kestirmiş, başını açtırmış, kemerini bağlamış ve yeri öptürmüş idi. Sevim, *a.g.e.*, s. 172. Mengü'nün tahta geçişi sırasında şehzadeler ikametgâhta külahlarını çıkartmış, kemerlerini omuzlarına koymuştur. Cuveynî, *a.g.e.*, s. 468. Güyük'ün cülusunda da bütün şehzadeler bir araya toplanmış, törende hazır bulunanlar, külahlarını çıkarıp kemerlerini çözmüşlerdir. Cuveynî, *a.g.e.*, s. 235. Ebû Said'in elçisi Horasanlı Nâsıreddîn Derkandî, Şiraz'ın önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Kadı Meccüddin İsmail b. Muhammed b. Hudadâd'ın huzuruna geldiğinde serpuşunu başından çıkarıp kadı efendinin ayağını öpmüş, Tatar beylerinin sultan huzurunda yaptıkları gibi eliyle kulaklarını tutup şeyhin önünde oturmuştur. İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 285. Bu hususta başka örnekler için bak. Turan, *a.g.e.*, s. 395 vd.

çözmek,⁷⁷ yüz çizmek, toprağa oturmak, dövünmek, ağıt yakmak gibi mateme ilişkin bir dizi gelenek bulunuyordu. Bu geleneklerden yüz yaralama, dövünme, ağıt yakma, saç yolma, üst-baş yırtma, başlık çıkartma öğeleri Dede Korkut'ta mevcuttur.⁷⁸ Burada belirtmekte fayda vardır ki Türkler yas haricinde büyük üzüntüler ve acılar sırasında da başını açıyor, başına toprak atıyor ve dövünüyordu.

Bu usullerden bazıları Türkler, Moğollar, Araplar ve Farslarda ortaktır. Firdevsî Şehnâmesi'nde eski İran kahramanlarının matem ve acıklı hadiseler nedeniyle başlarını açtıklarından, başlarına toprak attıklarından, yüzlerini yırttıklarından, kemerlerini çözdüklerinden, elbiselerini yırttıklarından ve dövündüklerinden söz etmektedir.⁷⁹ Cahiliyye döneminde Arapların da yaka ve bağrılarını yırttıkları, saçlarını yoldukları, yüzlerine vurdukları bilinmektedir.⁸⁰ Moğollarda da başa toprak atmak âdeti vardır. Aynî, Gilan hâkimleri karşısında yenilgiye uğrayan (705/1305-1306) İlhanlı nâib Kutluşah'ın askerlerinin yenilginin kederinden kendilerini yere atıp başlarına toprak saçtıklarını, *köpek gibi uluduklarını*, halkın ve devlet adamlarının da onlara katıldığını bildirmektedir.⁸¹

Müslüman Türk hanedanlarında yas ve diğer bütün büyük acıları gösterme biçimlerine ilişkin kayıtlar benzer ve birbirini tamamlayıcı mahiyettedir. Bu nedenle biz, farklı dönemlerde ve bölgelerde hüküm süren Türk hanedanlıklarından da bu âdetlere ilişkin örnekler vermeyi gerekli bulduk. İlk örneğimiz Dimaşk'ta köleleri tarafından öldürülen Tolunoğullarından Humaraveyh'in matem merasimidir. İbn Tağrıberdî cenaze merasimini şöyle anlatmaktadır:

“... ve bir sandık içinde Mısır'a taşındı. Tabutunun Mısır'a girdiği gün muazzam bir gündü. Tabutu cariyeleri, gilmanları, gilmanlarının cariyeleri ve komutanlarının kadınları, kadınların matemlerde yaptıkları gibi çığlık atarak karşıladılar. Gilmanları başörtülerini atmış vaziyette çıktı. Aralarında

⁷⁷ Kemer çözmek tabiri Şehnâme'de sıkça geçmektedir. Şehnâme'de kemer kuşanmak, kılıç kuşanmak, savaşmak ve savaşa çıkmak anlamına gelmektedir. Firdevsî İran padişahlık makamına namzet iki aday hakkında fikrine müracaat edilecek iki komutana saraya girmeden önce *“Kılıcınızı kınına sokun ve soyunup kemerlerinizi çıkarın ki sizden bize bir kötülük erişmesin”* denildiğini kaydetmektedir. Firdevsi, *a.g.e.*, III, s. 316. Bu noktadan hareketle matem merasimlerinde kemer çözmek ölüye bir tür saygı gösterme şekli olmasının yanı sıra ölenle kalanlar arasında düşmanlığın olmadığı veya kalmadığı ve barış içinde ölünün uğurlandığı anlamına gelebilir tarzında bir fikir öne sürmek mümkündür.

⁷⁸ Ergin, *a.g.e.*, s.70-71; Buharalı, *a.g.m.*, s. 149.

⁷⁹ Firdevsî, *a.g.e.*, II, s. 423 vd.

⁸⁰ Levent Öztürk, “Hz. Peygamber Döneminde Cenazeler ve Kabirler: Bakî'a Uçan Vücut-i Câvidâniler”, *İstem* 4(2004), s. 143.

⁸¹ Aynî, *a.g.e.*, IV, s. 401.

*elbiseslerini siyaha boyamış ve yırtmış olanlar da vardı. Defnedilinceye kadar ülkede uğultu ve feryat vardı”.*⁸²

Büyük Selçuklular da aynı usulleri uygulamıştır.⁸³ Cemalülmülk b. Nizamülmülk’ün yas merasiminde başlara toprak atılmış, saçlar yolunmuş, karalar sürünölmüş, atların yeeleri kesilerek ölüñün bulunduğu otağın kapısına serpilmiştir.⁸⁴ Antakya’nın Büyük Selçuklu valisi Yağısıyan da, şehriñi Haçlılara kaptırınca şehri terke mecbur kalmış ve duyduğu derin pişmanlık ve üzüñtüden kendisini atından atıp başına toprak saçmıştır.⁸⁵

Türkiye Selçukluları döneminde Türkiye’de de aynı manzaralar vardır. Gürcü Kralı David’e yenilen Artuklu İlgazi’nin askerleri üzüñtülerini elbiseslerini yırtarak ve başlarına toprak saçarak göstermiştir.⁸⁶ Kayseri’de Şeyh Tirmizi ölüñce hizmetçisi elbisesini yırtmış, şehir ileri gelenleri saçlarını yolarak ve başlarına toprak atarak gelmiş, Kayseri’nin bütün büyük ve küçükleri başlarını açmıştır.⁸⁷ Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad ve bütün devlet büyükleri de Sultan Keykavus’un cenazesini külahlarını çıkararak izlemiştir.⁸⁸

Abbasiler de aynı usullere başvurmuştur. Abbasi halifesinin, eşi Kılıç Arslan b. Mesud’un kızı Selçukiyye Hatun (Ö.484/1091-1092) için düzenlediği matem merasiminde üzüñgiler ve başörtüler atılmıştır.⁸⁹

Selçukluların uzantısı Zengiler ve ardılları Eyyübiler de Türklerin bu en eski geleneklerinin takipçisi olmuştur. Selahaddin Eyyübi’nin tebaasından bir şahıs bazı emirlere malını kaptırınca Selahaddin’e emirleri şikâyet etmiş fakat bir netice alamayınca doğruca eski hükümdarı Nureddin Mahmud b. Zengi’nin mezarına gidip üzüñtüsünden başına toprak saçmış ve elbisesini yırtmıştır.⁹⁰ El-Âdil ölüñce oğlu el-Muazzam⁹¹ babasının naaşı Dımaşk’ta kaleye defnedilirken ayağa kalkmış, elbisesini yırtmış, başına ve yüzüne vurmuştur. Tarihçiler el-Âdil’in defin gününü muazzam bir gün olarak

⁸² İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, III, s. 64.

⁸³Piyadeođlu’nun, Büyük Selçuklularda yas merasimlerine dair müstakil bir çalışması vardır. Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (2/3), Ocak-2012, s. 29-41.

⁸⁴ Sevim, *a.g.e.*, s. 248.

⁸⁵ İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, V, s. 146.

⁸⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 267.

⁸⁷ Eflâki, *a.g.e.*, I, s. 150.

⁸⁸ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, s. 396.

⁸⁹ Zehebi, *a.g.e.*, XLI, s. 180.

⁹⁰ İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, VI, s. 72.

⁹¹ Şerefüddin İsa b. el-Meliki’l-Âdil Ebî Bekr Muhammed b. Eyyüb (ö. 624/1227)

niteler.⁹² El-Muazzam'ın cenaze merasiminde de oğlu ve memlûkleri başlıklarını atmış ve çarşılarda dövünmüştür.⁹³ Zengilerden es-Sâlih İsmail b. Nureddin Mahmud babasının matem töreninde başı açık, kâkülleri kesik vaziyette yer almıştır.⁹⁴ Yine Zengi ailesinden Musul hâkimi Seyfeddin Gâzi vefat edince vezir Kemaleddin Şhrezûrî ve oğlu başlarını açmış ve matem giysileri giyinmiştir.⁹⁵

Türkiye'de Beylikler döneminde de aynı âdetleri buluyoruz. Sinop hâkimi Candaroğlu İbrahim Bey'in annesinin cenaze töreni buna güzel bir örnek teşkil eder. İbn Battûta bu töreni şöyle anlatmaktadır:

“İbrahim Bek cenazeyi başı açık ve yayan takip ediyordu, öteki kumandanlar ve memlûk erler ise hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdi. Yargıç ve hatipler ile hocalar ise elbiselerini ters giymişler fakat başlarını açmamışlardı. Sarık yerine siyah yünden yapılmış bir bez dolamışlardı kafalarına. Bu yörede yas kırk gün sürüyor; her gün sofralar kuruluyor, ziyafetler veriliyordu”.⁹⁶

Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri de atalarının eski yas âdetlerini sürdürmüştür. Uzun Hasan'ın kardeşi İskender Bey'in mateminde başta Kazvin olmak üzere halk, yakaların parçalanması, yüzlerin yırtılması, elbiselerin siyahlaştırılması, akrabaların ve ahbabların soyunması gibi ritüelleri yerine getirmiştir. Fakat Uzun Hasan bunların yapılmasını yasaklamış⁹⁷ ise de daha sonra bunlara tekrar dönmüştür. Zira Cihangir'in oğlu İbrahim'in cenaze merasiminde elbiseler yırtılmış ve sarıklar yere çalınmıştır.⁹⁸

Harezmsahlar ve Memlûkler de bu gelenekleri muhafaza etmiştir. Eyyûbilerin elinde bulunan Harezimli esir taifesi Sultan Baybars'ın kaynatası ve Necmeddin Eyyûb'un eniştesi olan Harezimli Berke Han'ın kesik başını görünce kendilerini atlarından atıp başlarına toprak saçmıştır.⁹⁹ Emir Bedreddin Hazindâr, Sultan ez-Zâhir Baybars'ın ölümü münasebetiyle es-Sâid Berke'nin huzuruna çıkınca önce yeri öpmüş sonra başlığını atıp feryat

⁹² İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VI, s. 171.

⁹³ Zehebî, *a.g.e.*, XLV, s. 23.

⁹⁴ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, II, s. 1.

⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayan ve enbâu ebnâi'z-zeman*, IV, Tahkik. İhsan Abbas, Beyrut 1978, s. 242.

⁹⁶ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 444.

⁹⁷ Tihranî, *a.g.e.*, s. 361-362.

⁹⁸ Derya Örs, *Fazlullâh b. Rûzbihân-i Hunci ve Târihi 'Âlem-Ârâyi Emîni'si*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s.95.

⁹⁹ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VI, s. 357.

etmiştir.¹⁰⁰ Sultan Kalavun da oğlu el-Melikü's-Sâlih Alaaddin Ali'nin vefatına çok üzölmüş ve başındaki sarığı yere atmıştır. İbn İyâs bu hadiyesi şöyle anlatmaktadır:

*“4 Şaban Cuma günü el-Melikü's-Sâlih Alaaddin Ali vefat etti. Ölümünden dolayı babası çok üzöldü. Emirler Bâbu's-sitâre'de Alaaddin Ali'nin durumu ne olacak diye bekliyordu. Dûru'l-harem'de bağırtilar ko-ptu ve Emir Toruntay içeri girdi, sultanı başı açık ve sarığını yere atmış vaziyette buldu. Sultan yüksek sesle ağlıyordu. Toruntay onu böyle görünce sarığını yere attı. Sonra diğer emirler içeri girdi ve başlıklarını attılar. Bir saat böyle kaldılar. Sonra Toruntay Sultan'ın sarığını aldı, yeri ö-ptü, emirlerle sarığını ona takdim etti. Sultan şöyle dedi:” Oğlumdan sonra hükümdarlığı ne yapayım”. Emirler bir saat beklediler. Şam hâkimi Emir Sungur el-Aşkâr yeri ö-ptü ve sarığı sultanın başına koydu ve matem o gece devam etti”.*¹⁰¹

Sultan, oğlunun ölümünden üç gün sonra Büyük Eyvan'da taziyeye oturmuş, nâiblerine matem dolayısıyla kimsenin saçını kesmemesini ve matem elbisesi giymemesini resmetmiştir.¹⁰² Yavuz Sultan Selim Mısır'ı aldıktan sonra Mısır'ın idaresini Hayır Bey'e bırakmış, Hayır Bey'in ölümü üzerine düzenlenen törende, cenaze alayının önünde Osmanlı ve Memlûk emirleri birlikte yürümüş, memlûkler üzüntülerinden siyah elbiseler giymiş ve yüzlerini keserek kan akıtmışlardır.¹⁰³ Memlûk hükümdarları ölüm karşısında üzüntülerini yalnızca ağlayarak da dışa vurmuştur. Sultan Eşref Kayıtbay'a Şam nâibi Berkûk en-Nâsırî'nin ölüm haberi geldiğinde Sultan ne zaman ki Berkûk'un kılıcını görmüş, işte o zaman, kardeşi gibi gördüğü emiri için çok üzölmüş ve ağlamış idi.¹⁰⁴ Sultan Kayıtbay, kayın biraderi ve aynı zamanda mühim emirlerinden olan Canım Bey'in ölümüne yine çok üzölmüş, muhtemelen üzüntüsünü arttırmaları veya üzüntüsüne tercüman olmaları için Yesâr Arap kadınlarına def çalmalarını ve Emir'i için dövünmelerini emretmiş, kendisi de onları izlemiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Yûnîni, a.g.e., III, s. 234.

¹⁰¹ İbn İyâs, a.g.e., I/I, s. 358; Buharalı, a.g.m., s. 157.

¹⁰² Makrîzî, a.g.e., II, s. 207.

¹⁰³ İbn İyâs, a.g.e., V, s. 481,482; Buharalı, a.g.m., s. 154-155.

¹⁰⁴ İbn İyâs, a.g.e., III, s. 83. Memlûklerde ölen, tutuklanan nâiblerin kılıçları Kahire'ye getirilir, sultana arz edilirdi. Bu, Memlûklerde âdetti. Halep nâibi Emir Taz ve Şam nâibleri yakalanınca (759), Trablus nâibi emir Gümüşboğa hapsedilince (Zilkade 790/10 Kasım1388), Sis nâibi Sungur yakalanınca (791/1388), Halep nâibi Seyfeddin Argunşah (Ö.801/1398-1399) ve Şam nâibi Kansu el-Yahyavi ölünce, kılıçları dönemin sultanlarına teslim edilmiştir. Makrîzî, a.g.e., IV, s. 236; V, s. 211, 218, 431; İbn İyâs, a.g.e., III, s. 362.

¹⁰⁵ İbn İyâs, a.g.e., III, s. 153.

Memlûklerde matem sırasında hanedan kadınları, cariyeler, esir kadınlar ve kapalı (muhaddere) olarak sıfatlandırılan kadınlar da başlarını açıyorlardı. Eyyûbilerden en-Nâsır Davud (ö.656/1258)'un yası dolayısıyla Harezmlî annesi başını açıp (hâsira) “oğlumla şifalandım” diyerek derin üzüntüsünü ancak böyle göstermiş idi.¹⁰⁶ Kalavun'un damadı es-Sâid Berke'nin naaşı Dımaşk'a nakledildiğinde de Hondatlar cenazeyi görmek için başları açık (hâsirat) olarak çıkmıştır.¹⁰⁷ El-Kâmil Şaban'ın, kardeşi es-Sâlih İsmail b. En-Nasır Muhammed için düzenlediği yas töreninde cariyeler def ve diğer çalgı aletleri çalarak günlerce sokaklarda dolaşmış, bu kez kapalı (muhaddere) olarak sıfatlandırılan kadınlar açık (havasır) olarak sokaklarda dövünüp ağlamıştır.¹⁰⁸ El-Eşref Halil b. Kalavun'un cenaze merasiminde ise cariyeleri kollarını kömürle siyaha boyamış, yanlarındaki ağıtçı kadınlarla caddelerde dövünerek dolaşmıştır.¹⁰⁹ Sultan ez-Zâhir Berkûk'un cenaze alayı yola çıktığında da yollar cariyelerle, başı açık esir kadınlarla, haşiyesi ve memlûklerinin saçları dağılmış kadınlarıyla dolmuştur. İbn Tağrıberdî o gün için “*ibret almak isteyeneye ibretlik bir gündü*” der.¹¹⁰

Memlûklerde kadınların saç kesme âdeti devam etmiştir. El-Eşref Halil b. Kalavun'un öldürülmesinde emir Baydara ile birlikte bulunan emirlerden Alaaddin Altınboğa elleri kesik ve deveye çivili vaziyette evinin önünden geçerken cariyeleri başı açık bir şekilde dövünmüş, çocukları ve gılmanları elbiselerini yırtmış, *Altınboğa'nın karısı da saçını kesip kocasının üzerine atmıştır.*¹¹¹

Fâtîmilerde de yas ve üzüntüye sebebiyet verecek büyük hadiseler sırasında hem erkekler hem de kadınlar saçlarını kesmiştir. 1099 yılında Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptı üzerine, Dımaşk kadısının başkanlığında bir heyet Abbasi Halifesi'nden ve Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan yardım istemek için Bağdat'a gitmiş, heyette bulunanlar saçlarını kesip ağlamış, dinleyicileri de ağlatmıştır.¹¹² 550 (1155/1156) senesinde Zâfir'in cenaze alayı siyahlar içinde, siyah bayrak ve Zâfir'e üzüntülerinden dolayı kadınların saçlarının asılı olduğu mızraklarla Kahire'ye girmiştir.¹¹³ Fâtîmi kadınlar vezir Abbas'ı bertaraf etmek için Münye valisine içinde buldukları durumun zorluğunu göstermek ve de yardım istemek maksadıyla hem kendi

¹⁰⁶ Yûnîni, *a.g.e.*, I, s. 176.

¹⁰⁷ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 271, 272.

¹⁰⁸ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, X, s. 98.

¹⁰⁹ Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 250.

¹¹⁰ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XII, s. 105.

¹¹¹ Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 250.

¹¹² Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 31.

¹¹³ Zehebî, *a.g.e.*, XXXVII, s. 52.

hem de çocukların saçlarını kesip siyah bir kitabın içine koymuş ve göndermiştir (555/(1160)).¹¹⁴ Fâtîmiler Haçlılara karşı zor duruma düşünce ailenin kadınları ve çocukları gene saçlarını kesip Nureddin Mahmud b. Zengi'ye göndererek yardım istemiştir.¹¹⁵

Müslüman Türk hanedanları eski bir Türk geleneği olan defin sonrası ölünün eşyalarını kabre bırakma veya asma geleneğini yaşatmıştır. İbn Bibi, Cimri hadisesi sırasında Cimri yanlılarının Konya halkını biat ettirdikten sonra eski sultanlardan Alaaddin Keykubad'ın türbesinden çetrini ve sancağını istediklerini ve Kale halkının mecburen bunları verdiklerini yazmaktadır¹¹⁶ ki bu Selçuklu sultanlarının defin sonrası şahsi eşyalarının kabirlerine bırakıldığını açıklar. Necmeddin Eyyûb'un sancağı, bohçası, yayı ve sadağı da Beyne'l-kasreyn'deki Sâlihiyye medreseleri civarında inşa ettirdiği kabrine asılmıştır. Ayrıca bu merasimde Bahriyeli memlûkler beyazlar giyinmiş ve saçlarını kesmiş, Kahire'de çarşılar kapanmış ve defler çalınmıştır.¹¹⁷ Timur'un defni sırasında da şahsi eşyalarının kabrine asıldığını yukarıda söylemiştik.

Yas Süresi

Türkler yas süresi konusunda da eski Türk âdetlerine uymuştur. Türklerde yas süresi değişkendi. Fakat çoğunlukla bu süre normal şartlar altında, üç, yedi ve kırk gündü. Eyyûbiler ve Memlûklerde bu sürenin en az üç gün olduğu anlaşılıyor. Candaroğulları yukarıda geçtiği üzere kırk gün yas tutuyordu. Sultan Alaaddin Keykubad ise Bahaeddin Vele'd'in yası nedeniyle yedi gün saraydan çıkmamış, kırk gün ata binmemiş, tahtan inip hasıra oturarak yas âdetini bitirmiştir.¹¹⁸ Ahlatşah II. Sökmen ise veziri el-Muvaffık b. Deşik'in matemini yedi gün tutmuştur. Bu münasebetle üç gün süreyle Ahlat çarşıları kapalı kalmış, iki gün boyunca nevbet iptal edilmiştir.¹¹⁹ Bir süre sonra Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. I. Tuğrul'un annesi olan Atabeg İldeniz'in eşinin Nahçıvan'da ölmesi üzerine Ahlat'ta çarşılar bu kez iki gün süreyle kapatılmıştır.¹²⁰

¹¹⁴ Zehebî, *a.g.e.*, XXXVIII, s. 166.

¹¹⁵ Cuveynî, *a.g.e.*, s. 545.

¹¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, II, s. 209.

¹¹⁷ Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 465.

¹¹⁸ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 125.

¹¹⁹ İbnü'l Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid, Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi* (Artuklular Kısmı), Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s.181.

¹²⁰ İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s.182

Sonuç

Türklerde matem ve define ilişkin, ölünün doğrudan şehre sokulmaması, cesetlerin mumyalanması, tabut asma, baş açma, başa toprak atma, yüz kesme, saç kesme veya yolma, üst-baş yırtma, elbiselerin ters giyilmesi, feryat etme, dövünme, ağıt yakma, ölünün mezarına eşyalarının konulması, çarşıların kapatılması, nevbetin susturulması gibi pek çok âdet bulunmaktadır. Bu geleneklerden bazıları Farslarda da vardır. Araplarda da, saç yolma, dövünme, üst-baş yırtma, üzenğilerin atılması gelenekleri mevcuttur. Moğollarda da başa toprak atma usulü mevcuttur.

Müslüman Türk hanedan üyeleri kökeni çok eski devirlere dayanan bu gelenekleri hâkim oldukları bölgelere taşımış ve yaşatmıştır. Memlûkler de bu gelenekleri Mısır'a götürmüştür. Kalavun saç kesme, matem elbisesi giyinilmesi muhtemelen bidat olarak gördüğünden bunların yapılmamasını emretmiştir. Uzun Hasan da aynı anlayışla bu türden uygulamaları yasaklamış ancak ondan sonra gelenler zamanında bunlara geri dönmüştür.

Türkler yalnızca yas nedeniyle değil yaşadıkları bütün büyük acıları baş açma, başa toprak atma, dövünme, üst baş yırtma yöntemleriyle açığa vurmuştur.

Türkler matem ve saygı göstermek adına başlıklarını çıkartmıştır. Bununla birlikte başlık çıkartmak Türk büyükleri için duruma göre aynı zamanda bir tahkir aracıdır.

Memlûklerde yas törenlerinde erkekler gibi kadınlarda da baş açma ve saç kesme geleneğine rastlanır ki bunlardan ikincisi Türklerde kadınlar arasında kansız kurban geleneğine güzel bir örnektir. Fâtîmilerde de hem erkekler hem de kadınlarda saç kesme geleneği vardır. Fakat eldeki malzemeye göre Türkler yalnızca matem münasebetiyle saç kesmiş olmalıdır.

Memlûkler döneminde üzüntünün seviyesini yükseltmek için def çalan cariyelerden, ağıtçı kadınlardan ve esir kadınlardan faydalanılmıştır.

Memlûk sultanlarından bazıları, sultan olduktan hemen sonra, ilk Mevlid törenlerinde, muhtemelen zaferlerini müjdelemek amacıyla büyük zaferler sonrası atalarının mezarlarını ziyaret etmiştir. Kabir ziyaretleri sırasında kimi zaman kurban kesme âdeti icra edilmiştir.

Memlûklerde hem ilk matem sırasında hem de ölüm yıl dönümlerinde yemekler verilmiştir.

Türklerin matem rengi mavi, beyaz, siyah ve mordur. Memlûklerde üst düzey şahsiyetler matem vakitlerinde beyaz giyinmiştir. Cariyeler, ağıtçılar ise elbiselerine kömür sürmüştür.

Memlûklerde Matem Geleneği

Türklerde matem süresi genelde üç, yedi ve kırk gündür. Bu süre Memlûklerde en az üç gündür.

Son olarak, Memlûkler temelinde ele almaya çalıştığım bu çalışmada kültür tarihimiz açısından önem arz eden matem konusuna yalnızca temas ettiğimi ve bu konunun çok daha derinlikli çalışılması kanaatinde olduğumu belirtmek isterim.

Kaynaklar

Aynî, Bedreddin. *İkdu'l-cumân fi târîhi ehli'z-zamân*. I-V (Asr-ı Memlûk) Tahkik. Muhammed Muhammed Emin, Dâru'l-kutub ve vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 2009.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezmu Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 2019.

Buharalı, Eşref, "Türklerde *Matem Alâmetleri*", *Türk Dünyası Araştırmaları* 65(1990), 149-159.

Cuveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Çoruhlu, Yaşar, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito* 40. (2004), 244-268.

Ebû Bekir Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Eflâkî, Ahmet, *Menâkibu'l-arifîn, Âriflerin Menkıbeleri*, I-III, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.

Firdevsi, *Şehnâme*, I-III, çev. Necati Lugal ve Kenan Akyüz, MEB Yayınları, Ankara 1994.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006.

İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzâr fi Garâibil Emsâr, İbn Battûta Seyahatnamesi*, I-II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Bibi, *El-Evamirü'l-'Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-'Ala'iyye*, I-II, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayan ve enbâu ebnâi'z-zeman*, I-VIII, Tahkik. İhsan Abbas, Dâru sâdir, Beyrut 1978.

İbn İyâs, *Bedâi'z-zuhûr fî veķâii'd-duhûr*, I-V, Tahkik. Muhammed Mustafa, el-Heyetu'l-Mısıryetu'l-amme li'l-kitâb, Kahire 1982.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, Tahkik. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Cize 1998.

İbn Şeddâd, *Siretu'z-Zâhir Baybars, Baybars Tarihi*, çev. Şerafüddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2000.

İbn Tağrıberdî, *En-Nucûmu'z-Zâhire*, I-XVI, Tahkik. Cemâleddin Şeyyâl, Fehîm Muhammed Şâlût, İbrahim Ali Tarhan, Cemal Muhammed Mahrez, Dâru'l-kutub el-Mısıryye, Kahire 1929-1972.

İbn Vâsıl, *Muferricu'l-kurûb fî aķbâri Benî Eyyûb*, I-V, Tahkik. Cemaleddin Şeyyâl ve Hasaneyn Muhammed Rebi, Kahire 1953-1977.

İbnü'l Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid, Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.

Kartalcı Polat, Nur, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kafkaslar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügati't-Türk*, I, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Ankara 1985.

Makrîzî, *el-Hıtat el-Makrîzîyye*, I-IV, Neşirat: Muhammed Ali Baydavi, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.

Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mülûk*, I-VIII, Tahkik. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.

Mazaheri, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Varlık Yayınevi, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, MEB Yayınları, İstanbul 1971.

Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987

Onay, İbrahim, "İslâmiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 7(Ocak 2013), 231-244.

Örs, Derya, *Fazlullâh b. Rûzbihân-i Hunci ve Târîhi 'Âlem-Ârâyi Emînî'si*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Öztürk, Levent, "HZ.Peygamber Döneminde Cenazeler ve Kabirler: Bakî'a Uçan Vücut-i Câvidâniler", *İstem* 4(2004), 129-144.

Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (2/3), Ocak-2012, s. 29-41.

Memlûklerde Matem Geleneği

Roux, Jean-Paul, Türklerin ve Mogolların Eski Dini, çev. Aykut Kazancıgil, Dergah Yayınları, İstanbul 1994.

Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Dâru'l-hayat, Beyrut trhsz.

Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, TTK Yayınları, Ankara 1982.

Sevim, Ali, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2009.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken, İstanbul 2014.

Türkyılmaz, Dilek, “Eşik Altı Boş Değildir: “Eşik” Kavramının Türk Düşüncesine Yansımaları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/12 (Haziran 2019), 151-161.

Yûnînî, *Zeylu Mirâti'z-zemân*, I-IV, Dairetu'l-ma'arifi'l-Osmani, Haydarabad 1954.

Zehebî *Tarihu'l-İslâm*, I-LIII, Tahkik. Omer Abdusselam Tedmuri, Dâru'l-kitâb el-Arabi Beyrut 1990-2000.